

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 4, No.64, 2025

Received: 23/02/2025 Accepted: 20/04/2025

The Educated families in Iran during the Seljuk period (431-590 AH) and the source of their power: Cultural Capital

Setare Ghaffari Bijar

Ph.D. student in History, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
s.ghaffaribijar@student.alzahra.ac.ir

Zekrollah Mohammadi *

Associate professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
ze.mohammadi@alzahra.ac.ir

Abstract

Throughout the history of Iran during the Middle Islamic period, certain families consistently engaged in administrative, religious, and educational affairs. In the Seljuk era, educated families played pivotal roles across various social domains. These families were able to accumulate and transmit knowledge across generations, forming a lineage of educated individuals. This study employs a descriptive-analytical approach to provide a clearer definition of educated families during the Seljuk era, explore their geographical distribution throughout Iran, and identify the sources of their social power. The primary capital of these families is their cultural capital. By preserving this capital within the family and distinguishing themselves from others, they attained influence in three key areas: education, judiciary, and governance (Riyāsat). This influence did not always equate to political domination; rather, it manifested when families maximized their cultural capital and converted it into institutionalized cultural capital. While some members of these families, particularly those who ascended to governorships, engaged in political matters, such political involvement could have violent repercussions and likely resulted in a decline in their cultural capital.

Keywords: Seljuks, Educated Families, Educational Field, Cultural Capital.

Introduction

This article seeks to provide a clearer definition of educated families in the Seljuk era. It will examine the geographical distribution of their origins and habitats across the Iranian Plateau, as well as the factors that distinguish these families from others of the time. The primary aim is to address the question of what sources of power these educated families possessed in their respective fields of activity. To explore this question and others, the study employs key concepts from Pierre Bourdieu's theories, specifically habitus, field, and cultural capital. Educated families, by accumulating cultural capital in both internalized and institutionalized forms, have been able to exert influence across various domains, including education, judiciary, and governance (Riyāsat), as well as in the broader political field.

* Corresponding author

Materials & Methods

This research aims to address its questions through the application of key concepts from Bourdieu's field theory. According to Bourdieu, a "field" is defined as a social arena where struggles over resources and interests occur, along with access to them. Each field is characterized by a specific structure of power relations. Cultural capital, a central concept in this study, refers to a set of intellectual assets developed through the educational system or transmitted within families. It is important to note that cultural capital is not acquired without individual effort and exists in the three internalized, objectified, and institutionalized forms. The term "habitus" describes a common and habitual state, condition, or disposition, particularly in relation to the body. The primary function of habitus is to serve as a unifying mechanism that standardizes the actions and characteristics of social actors or groups.

Research Findings

The research findings are divided into qualitative and quantitative aspects, each shedding light on the characteristics and influence of educated families during the Seljuk era. The qualitative analysis identifies that educated families, defined as those engaged in scientific endeavors such as teaching and writing for two or more generations, have distinct traits. Learning was a central habitus for these families, shaping their preferences and lifestyle choices. This commitment to education sets them apart from the general population and other families.

In eastern Iran, particularly in Khorāsān, the prevalence and longevity of educated families were notably higher compared to other regions. Factors such as the decline of urbanization in western Iran contributed to the scarcity of these families. Conversely, cities in the east, like Marv, flourished, often serving as the capital of the Sultanate. The scholarly vitality in Marv is reflected in the large number of educated families residing there during the Seljuk period.

Internalized cultural capital emerges as the most significant asset for these families. All educated families possess at least a minimal level of this capital, which strengthens their position in the cultural and educational fields. Their influence in education is particularly pronounced when they have many students.

The quantitative analysis prioritizes the factors contributing to the power of educated families. The accumulation of internalized cultural capital is paramount, enabling these families to maintain authority and influence in educational settings. During political changes and governmental transitions, the political involvement of these families becomes more apparent. However, this engagement often leads to a decline in their cultural capital, associated with adverse outcomes such as violence and defeat.

By examining the interplay between cultural capital and the various fields of power—education, judiciary, and governance—this research highlights how educated families leveraged their cultural resources to navigate and influence their social environment effectively.

Discussion of Results & Conclusion

In this article, families engaged in scientific endeavors—such as teaching and writing—for two or more generations are referred to as educated families. For these families, learning has become a habitus, signifying that education is a central value and preference in their lives. This commitment to learning distinguishes them from the general population and other families. Educated families in eastern Iran, particularly in Khorāsān, have been significantly more numerous than those in other provinces and have exhibited greater continuity and longevity. The decline of urbanization in the western regions of Iran contributed to the lower number of educated families there. Conversely, cities in the eastern regions, such as Khorāsān and Transoxiana, maintained their importance and prosperity. Cities like Marv, which became the capital of the Sultanate, reached their peak significance during this time, as evidenced by the presence of numerous educated families in Marv and its surrounding villages during the Seljuk era. Internalized cultural capital emerges as the most crucial asset for these educated families; all possess at least a minimum level of this capital. The accumulation of internalized cultural capital enhances their influence in the cultural field, particularly within the educational sector. These families wielded considerable power in education, especially when they had many students. The political involvement of these families became more pronounced during periods of political change and governmental transitions. However, their direct engagement in politics often led to a decline in their cultural capital, as well as instances of violence and defeat.

خاندان‌های علمی در ایران عصر سلجوقی (۵۹۰ - ۴۳۱ق) و منبع قدرت آنان: سرمایه فرهنگی^۱

ستاره غفاری بیجار، دانشجوی دکتری رشته تاریخ، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

s.ghaffaribijar@student.alzahra.ac.ir

ذکرالله محمدی * ، دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

ze.mohammadi@alzahra.ac.ir

چکیده

در تاریخ ایران در دوره میانه اسلامی همواره خاندان‌هایی وجود داشتند که به امور مختلف دیوانی، شرعی و علمی می‌پرداختند. خاندان‌های علمی در عصر سلجوقی نقش‌های بسیاری در عرصه‌ها یا میدان‌های گوناگون اجتماعی بازی می‌کردند. این خاندان‌ها می‌توانستند برای چند نسل، علم‌اندوزی را در خاندان خود تداوم بخشند و این‌گونه خاندانی علمی را تشکیل دهند. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی در پی بیان تعریفی دقیق‌تر از خاندان‌های علمی در عصر سلجوقی، چگونگی پراکندگی آنان در سرزمین ایران و یافتن منبع قدرت این خاندان‌های علمی در میدان‌های اجتماعی است؛ ازاین‌رو به نظر می‌رسد از آنجایی که مهم‌ترین سرمایه این خاندان‌ها، سرمایه فرهنگی آنان است؛ در نتیجه با تلاش برای حفظ این سرمایه درون خاندان و ایجاد تمایز میان خاندان‌های علمی با سایرین، آنان می‌توانستند در سه میدان آموزشی، قضایی و ریاست به قدرت برسند. این قدرت همواره به معنی سلطه و یا قدرت سیاسی نبود؛ بلکه زمانی است که یک خاندان از بیشترین توان سرمایه فرهنگی خود استفاده می‌کند و می‌تواند آن را به سرمایه فرهنگی نهاده‌شده‌ای تبدیل کند. برخی از افراد این خاندان‌ها، به‌ویژه آنان که به منصب ریاست بر شهرها می‌رسیدند، به دخالت در امور سیاسی تمایل داشتند؛ اما فعالیت سیاسی این خاندان‌ها می‌توانست گاهی برای آنان پیامدهای خون‌باری به همراه داشته باشد و چه بسا موجب کاهش سرمایه فرهنگی ایشان شود.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، خاندان‌های علمی، میدان آموزشی، سرمایه فرهنگی.

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری ستاره غفاری بیجار با عنوان «خاندان‌های علمی در میدان سیاسی در ایران عصر سلجوقی» به راهنمایی دکتر ذکرالله محمدی در دانشگاه الزهراء است.

* نویسنده مسئول

مقدمه

در تاریخ میانه ایران بعد از اسلام، همواره خاندان‌هایی به امور مختلفی از قبیل دیوانی، شرعی و علمی مشغول بودند. در دوره سلجوقیان (۵۹۰-۴۳۱ق) با مهاجرت قبایل ترک به داخل فلات ایران و عبور آنان به سوی آذربایجان و سپس آناتولی ترکیب جمعیتی دستخوش تغییراتی شد و از سوی دیگر موجب دگرگونی ماهیت حکومت به حکومتی ایلی با سنن کوچ‌نشین‌ی شد؛ اما همچنان سنت جامعه ایرانی مبنی بر حفظ و اهمیت دادن به خاندان‌ها ادامه یافت. دسته‌ای از خاندان‌های برجسته در این عصر، خاندان‌های علمی بودند؛ خاندان‌های علمی، آن دسته از خاندان‌هایی هستند که برای چند نسل به تحصیلات عالیه، تدریس و تألیف می‌پرداختند. حضور این خاندان‌ها در دوره‌های قبل نیز دیده می‌شود؛ اما خاندان‌های علمی در عصر سلجوقی، چه از نظر تداوم نسل‌های یک خاندان و چه فراوانی کل خاندان‌ها در شهرهای مختلف، حضور چشمگیری داشتند. این خاندان‌ها در عرصه‌های گوناگون اجتماعی یا میدان‌ها به کنشگری می‌پرداختند. مهم‌ترین عرصه فعالیت خاندان‌های علمی تدریس، قضاوت و ریاست (بر شهرها) بود.

در این جستار سعی خواهد شد تا تعریفی دقیق‌تر از خاندان‌های علمی ارائه شود. پراکندگی جغرافیایی زادگاه و محل زیست آنان در فلات ایران و دلیل تمایز این خاندان‌ها نسبت به سایر خاندان‌های حاضر در عصر سلجوقی بررسی می‌شود و در نهایت هدف اصلی این مقاله پاسخ به این پرسش خواهد بود که منبع قدرت خاندان‌های علمی در هر یک از میدان‌های فعالیتشان چه بوده است؟ برای پاسخ به این پرسش و دغدغه‌های پژوهش از مفاهیم مهم عادت‌واره، میدان و سرمایه فرهنگی در نظریه‌های

بورديو (Bourdieu) استفاده شده است؛ ازاین‌رو به نظر می‌رسد خاندان‌های علمی با انباشت سرمایه‌های فرهنگی در دو قالب درونی‌شده و نهادینه‌شده توانسته‌اند در هریک از میدان‌های آموزشی، قضایی و ریاست صاحب قدرت (در تعریف بورديو) و حتی در میدان بالادستی، یعنی میدان سیاسی صاحب نفوذ شوند؛ ازاین‌رو می‌توان خاندان‌ها را براساس نوع سرمایه فرهنگی‌شان به دو دسته اصلی تقسیم کرد: نخست، کسانی که سرمایه درونی‌شده داشتند (در اینجا)، یعنی تسلط بر علم بودند؛ دسته دوم، علاوه بر داشتن سرمایه فرهنگی درونی‌شده به سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده نیز دست می‌یافتند. به این معنا که صاحب کرسی آموزشی در مدارس بودند یا به مناصب قضاوت و ریاست بر شهر دست می‌یافتند.

پیشینه تحقیق

تحقیقاتی به‌عنوان پیشینه این جستار در قالب کتاب و مقاله منتشر شده است که در اینجا به آنها اشاره می‌شود: **بولیت (۱۳۹۵)** در کتاب *عیان نیشابور*، از نخستین آثار با موضوع خاندان‌ها در تاریخ ایران اسلامی، ضمن توجه به مسائل اجتماعی، سیاسی، دینی، فرهنگی و نیز آموزشی این خاندان‌ها، به معرفی و بررسی خاندان‌های مهم و اشرافی نیشابور در قرن‌های سوم تا ششم هجری می‌پردازد؛ البته ضعف اصلی آن، اتکا به دو منبع، یعنی *تاریخ نیشابور الحاکم* و *سیاق تاریخ نیشابور عبدالغافر فارسی* است. **کجباف (۱۳۸۹)** در کتاب *صفهان در دوره سلجوقیان* ضمن شرح حال برخی افراد مهم این خاندان‌ها، به چگونگی حضور و نقش سیاسی-اجتماعی خاندان آل خجند و آل صاعد در اصفهان پرداخته و بر اهمیت این خاندان‌ها در گسترش علم و ادب تأکید کرده است. دوراندگدی (Durand-Guedy, 2010) در کتاب

نخبگان ایرانی و فرمانروایان ترک: تاریخ اصفهان در دوره سلجوقی با بررسی تاریخ اصفهان در دوره سلجوقیان در جستجوی پاسخ به سؤالاتی همچون چگونگی برخورد نخبگان شهری با ظهور و سقوط سلجوقیان و چگونگی ماهیت قدرت نخبگان عملکرد آنان در منطقه است. دوراندگدی قدرت نخبگان ایرانی را با بحران‌های قرون پنجم و ششم هجری در اصفهان مرتبط می‌داند. این پژوهش از جنبه نقش سیاسی خاندان‌های مهم شهر اصفهان حائز اهمیت است. دوراندگدی با تأکید بر منابع کمتر شناخته‌شده‌ای مانند *المختارات من الرسائل* در تلاش برای نشان دادن نقش واسطه‌ای خاندان‌ها را میان مردم محلی و شاهزادگان سلجوقی است.

همچنین، دوراندگدی (Durand-Guedy, 2011) در مقاله‌ای با عنوان «خاندانی نمادین از دوره سلجوقیان ایران: خجندیان اصفهان» به بررسی نقش‌های سیاسی خجندیان در حکومت سلجوقیان می‌پردازد و تصویری از شبکه نخبگان را با محوریت خجندیان ارائه می‌دهد. وی خجندیان را نمادی از نخبگان شهری می‌داند که تأثیر بسیاری در صحنه سیاست‌های محلی داشتند. پورجوادی (۱۳۹۶) نیز در مقاله «نقش فرهنگی خاندان‌ها در جامعه قدیم» عقیده دارد که در جوامع پیشامدرن مسئولیت امور فرهنگی بر عهده خاندان‌های معتبر و اشرافی بوده و در واقع رشد فرهنگی و ادبی وابسته به توانایی مادی و معنوی و فعالیت‌های این خاندان‌ها بوده است. به نظر پورجوادی (۱۳۹۶) فعال‌ترین خاندان‌ها از لحاظ فرهنگی، خاندان‌های دینی و مذهبی بودند.

دلایلی که مقاله حاضر را از تحقیقات پیشین متفاوت می‌کند عبارت است از: ۱. تفاوت در رویکرد مقاله، یعنی رویکردی کاملاً کل‌گرایانه و محدود نشدن به یک شهر یا منطقه؛ ۲. ارائه تعریفی مشخص

از خاندان‌های مدنظر و نام‌گذاری ایشان به خاندان‌های علمی؛ ۳. ترسیم راهی برای شناسایی آنان از سایر خاندان‌ها، به تعبیر بولیت «اعیان» و به تعبیر دوراندگدی «نخبگان»؛ ۴. استفاده از سه مفهوم میدان، عادت‌واره و سرمایه فرهنگی برای شناسایی و تبیین منبع قدرت خاندان‌های علمی. این‌ها عاملی مهم در تفاوت این مقاله با پژوهش‌های پیشین است.

تعریف مفاهیم

این پژوهش چهارچوب نظری ندارد؛ اما قصد دارد با کمک برخی مفاهیم موجود در نظریه میدان بوردیو، به سؤال تحقیق پاسخ دهد. بنابر تعریف بوردیو (Bourdieu, 1993)، میدان عرصه‌ای اجتماعی است که مبارزه‌ها بر سر منابع و منافع معین و دسترسی به آنان در آن صورت می‌پذیرد. هر میدان شیوه مبارزه خاص خود را دارد و هر میدان خود را در مقابل میدان‌های دیگر تعریف می‌کند. در ساختار هر میدان حالتی از روابط قدرت وجود دارد (p. 72). در اینجا منظور از قدرت، قدرت سیاسی یا توانایی سلطه صرف نیست؛ بلکه میزان سرمایه و نفوذی است که خاندان‌ها در هر میدان می‌توانند کسب کنند؛ از این‌رو میدان‌ها با اقلامی تعریف و مشخص می‌شوند که محل منازعه و مبارزه‌اند. هر میدان را می‌توان همچون بازاری قلمداد کرد که عاملان در آن همانند بازیکنان رفتار می‌کنند (بونویتز، ۱۳۹۱، ص. ۷۳). این کالاهای مورد نزاع را می‌توان به چهار نوع تقسیم کرد: ۱. سرمایه اقتصادی؛ ۲. سرمایه اجتماعی؛ ۳. سرمایه فرهنگی؛ ۴. سرمایه نمادین.

سرمایه فرهنگی مدنظر در این مقاله با مجموعه‌ای از داشته‌های فکری همراه است و با نظام آموزشی ساخته می‌شود یا از طریق خانواده انتقال می‌یابد. سرمایه فرهنگی، بدون کوشش شخص کسب

نمی‌شود؛ بلکه از جانب کنشگر، کار طولانی، مداوم و یادگیری را می‌طلبد. این سرمایه می‌تواند به سه شکل وجود داشته باشد:

۱. وضعیت درونی‌شده (مثل تبحر در علم یا قدرت بیان در جمعیت)؛

۲. وضعیت عینی‌شده به شکل کالای فرهنگی (مثل مالکیت تابلوها و آثار هنری)؛

۳. وضعیت نهادینه‌شده، یعنی پذیرفته‌شده به لحاظ اجتماعی از سوی نهادهای اجتماعی (مثل داشتن عنوان در نهادها و مدارک تحصیلی) (Bourdieu, 1986, p. 243-246).

مفهوم دیگر که از نظریه‌های بوردیو وام گرفته شد، مفهوم عادت‌واره است. عادت‌واره (Habitus) در لفظ حاکی از وضعیت، حالت یا ریخت ظاهری معمول و عادت شده است، به‌ویژه درباره بدن، اما عادت‌واره در مفهوم، یعنی «نظام اکتسابی شاکله‌های زاینده‌ای است که به‌صورت عینی با اوضاع و شرایط خاصی که در آن شکل می‌گیرد، سازگار می‌شود» (جنکینز، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۰-۱۲۱). کارکرد اصلی مفهوم عادت‌واره این است که اسلوب وحدت‌بخشی را نشان می‌دهد که کنش‌ها و اموال کنشگر اجتماعی یا طبقه‌ای از کنشگران اجتماعی را همسان می‌کند. این اسلوب‌ها ترجیح‌های فرد در زندگی و انتخاب‌ها را تعیین می‌کنند (بوردیو، ۱۴۰۱، ص. ۳۵).

خاندان‌های علمی در عصر سلجوقی

در تعریفی اولیه، خاندان علمی یعنی خاندانی که منسوب به علم و دانش‌اند. در این پژوهش معنای خاندان‌های دانش‌آموخته و باسواد مدنظر است که به سطحی عالی از تحصیلات و کسب علم نائل آمده بودند. در این مقاله به خانواده‌هایی که برای دو نسل و یا بیشتر، به امور علمی (تدریس و تألیف کتب)

می‌پرداختند، خاندان علمی اطلاق شده است. یکی دیگر از اصلی‌ترین راه‌های شناسایی خاندان‌های علمی پیگیری وجود میراث علمی در این خاندان‌هاست، اشاره مستقیم منابع عصر سلجوقی مانند *التحییر و الانساب* سمعانی، *سباق تاریخ نیشابور* عبدالغافر فارسی و *تاریخ بیهق* و... استفاده از عباراتی مانند «من بیت العلم» و یا «من بیت العلم و الحدیث» است. این عبارت آشکارا مطابق با تعریفی است که این پژوهش از خاندان علمی ارائه می‌کند. در اینجا می‌توان از مفهوم عادت‌واره در نظریه بوردیو بهره برد. بدین معنا که علم‌اندوزی تبدیل به عادت‌واره این خاندان‌ها شده است؛ یعنی علم‌اندوزی انتخاب اصلی و سلیقه اعضای این خاندان‌ها در زندگی است. این موضوع باعث تداوم علم‌اندوزی برای چند نسل در یک خاندان می‌شود. عادت‌واره علم‌اندوزی در میان خاندان‌های علمی، ایشان را از مردم عادی جامعه و حتی سایر خاندان‌ها متمایز کرده است.

این تمایز سبب شده است محققان گاهی آنان را در نقش اعیان شهر معرفی کنند. اعیان به‌طور صریح معادل طبقه مرفه اجتماعی است که از هویت و علایق محلی تشکیل می‌یافت. به نظر بولیت منزلت اشرافی بیش از آنکه از طریق تحصیل به دست آید، به‌وسیله آن تأیید می‌شود (بولیت، ۱۳۹۵، ص. ۱۸)؛ اما فقط این اشراف و اعیان نبودند که می‌توانستند خاندان علمی تشکیل دهند؛ برای مثال، خاندان صابونی در نیشابور صابون‌ساز بوده‌اند؛ اما در عصر سلجوقی به تدریس فقه مشغول شدند و جایگاهی والا یافتند (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۵/۸).

در مقابل نظر پیشین، دوراندگدی این خاندان‌های مهم را نخبگان (Elites) می‌نامد. توجه اصلی دوراندگدی به تقسیم‌بندی طبقات اجتماعی در ایران عصر سلجوقی است. او با الهام گرفتن از

وجود مفاهیمی چون «اکابر» در برابر «رعایا» و «خانه‌های بزرگ» و «خانه‌های قدیمی» در متون معاصر این زمانه، کلمه نخبه را برای خاندان‌های پرنفوذ شهری برگزیده است؛ البته این کلمه در تعریف دوراندگدی شامل همه خاندان‌های بزرگ چه علمی و غیرعلمی می‌شود (Durand-Guedy, 2010, p.27-32)؛ ازاین‌رو برای حفظ تمایز این خاندان‌ها در اینجا، آنان خاندان‌های علمی نامیده شده‌اند که فقط نشان‌دهنده اختلاف طبقاتی ایشان با مردم عادی نیست، بلکه نشان‌دهنده عادت‌واره اصلی این خاندان‌ها، یعنی علم‌اندوزی است.

تقسیم‌بندی اصلی علوم در قرون میانه عبارت است از: نخست علوم عقلی یعنی طبیعیات، ریاضی، حکمت و فلسفه؛ دوم علوم نقلی یعنی علوم قرآنی و حدیث، فقه، تاریخ و ادبیات. صفا (۱۳۶۹) علوم این قرون را به سه دسته ۱. علوم شرعی شامل قرائت، تفسیر، حدیث، فقه و کلام؛ ۲. علوم عقلی شامل فلسفه، ریاضیات و طب؛ ۳. علوم ادبی شامل لغت، صرف و نحو و علوم بلاغی تقسیم‌بندی می‌کند (ص. ۲۵۳). در این میان باید علوم عرفانی و تصوف را نیز جای داد، به‌ویژه در نیمه پایانی عصر سلجوقی، گرایش به عرفان بین عالمان افزایش پیدا می‌کند. آنچه مسلّم خواهد بود در این دوره به دلیل وضعیت حاکم بر جامعه فکری ممالک اسلامی، تمایل به سوی علوم نقلی بیشتر شد. استفاده از این عبارت که علوم عقلی در این عصر تعطیل شد، به کلی نادرست است؛ اما نمی‌توان منکر کم‌فروغ شدن علوم عقلی در این عصر شد.^۱ با بررسی تحصیلات خاندان‌ها روشن می‌شود که همگی آنان ابتدا قرآن و علم حدیث را به‌عنوان

علم پایه می‌آموختند. سپس در مدارج عالی، بعضی از آنان فقه و کلام نیز می‌خواندند؛ اما باید اذعان کرد که تعداد کمی از افراد این خاندان‌ها به علوم عقلی، به‌ویژه فلسفه و ریاضیات و طب علاقه نشان داده‌اند. در نمونه‌ای تغییر رشته علمی در یک خاندان را می‌توان مشاهده کرد؛ مانند خاندان فلکی در همدان. این خاندان منسوب‌اند به ابوبکر احمد بن حسن حاسب فلکی (۳۸۴ق) عالم به ادب، نحو، عروض و حدیث. تبحر اصلی وی در حساب و صور فلکی بود؛ ازاین‌رو به لقب حاسب فلکی شهرت داشت؛ اما فرزندان و نوادگانش در قرن بعدی به نظر می‌رسد تنها اهل حدیث بودند. نوه او ابوالفضل علی بن حسین بن احمد فلکی ملقب به حافظ، از حافظان بارز حدیث بود و در نگارش و جمع‌آوری احادیث می‌کوشید. از کتاب‌های مهم او *معرفه القاب المحدثین* و *متهی الکمال فی معرفه الرجال* را می‌توان نام برد (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۳۳۰/۹). به این ترتیب می‌توان روند تغییر سلیقه علمی این خاندان‌ها را دید.

پراکندگی خاندان‌های علمی

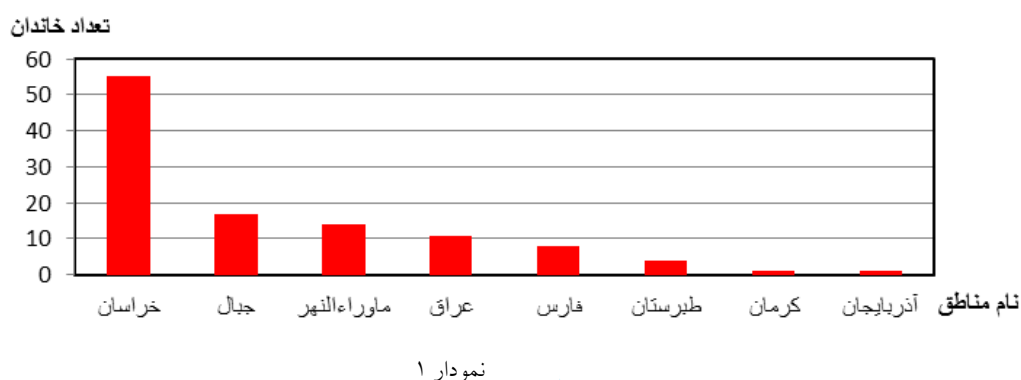
پژوهشگران در این مقاله کوشیده‌اند خاندان‌های علمی را براساس مناطق و شهرهای مهم ایران در عصر سلجوقی شناسایی کنند. به نظر می‌رسد خاندان‌های علمی در شرق به‌ویژه در خراسان، علاوه بر فراوانی چند برابری نسبت به سایر ایالات، تداوم و ماندگاری بیشتری نیز داشته‌اند^۲ (نمودار ۱)؛ اما علت این پراکندگی نامتوازن چیست؟ برای پاسخ باید گفت با حملات سلجوقیان و ورود قبایل اغوز به داخل سرزمین ایران و از آنجایی که مناطق غربی به‌ویژه آذربایجان مکان مناسبی برای دامداری بود،

^۱ چرایی و چگونگی وضعیت علمی از بحث این جستار خارج است (ر.ک: صفا، ۱۳۶۹، ص. ۲۵۳ به بعد؛ آزادبخت، ۱۳۹۵، بیشتر صفحات).

^۲ منابع اصلی این نمودار *الانساب و التحبیر سماعی* است.

این قبایل برای استفاده از مراتع سرسبز غرب ایران و کوهپایه‌ها در این نواحی ساکن شدند. هرچند باید اشاره شود حملات ترکمانان موسوم به «ترکمانان عراقی» به مناطق غربی و شمال غربی ایران پیش از استقرار رسمی سلجوقیان آغاز شد. حمله ترکمان به مراغه با فساد، قتل و غارت در سال ۴۲۹ق، اعمال زشت و غارت در همدان در سال ۴۳۰ق و حملات

دیگر ایشان به تبریز و دیگر نقاط آذربایجان و ارمنستان تا سال ۴۳۲ق ادامه داشت (ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۲۲/۹۲-۱۰۰)، این گزارش‌ها گوشه‌ای از عملکرد ایشان در این مناطق را نشان می‌دهد. حضور روزافزون ترکان در این مناطق تهدیدی همیشگی برای شهرهای اطراف بود؛ زیرا آنان توجهی به کشاورزی منطقه نداشتند و به شهرها آسیب وارد می‌کردند.

نتیجه این اعمال، کاهش شهرنشینی در مناطق غربی ایران بود. برعکس در مناطق شرقی یعنی خراسان و ماوراءالنهر شهرها توانسته بودند که میزان اهمیت و رونق خود را حفظ کنند و چه بسا شهرهایی مانند مرو به دلیل دارالملک شدن اهمیت بسیار یافتند. میزان رونق علمی در مرو را می‌توان در فراوانی سکونت خاندان‌های علمی در این شهر و روستاهای اطراف آن در عصر سلجوقی دید (جدول ۱). یکی از خاندان‌های علمی مهم در مرو خاندان

سمعانی بود. آنان برای نسل‌های متمادی از وجوه و افاضل این شهر بودند. یکی از افراد بسیار مشهور این خاندان امام ابوالمظفر سمعانی (۴۸۹ق) است. وی صاحب شاگردان و تصانیف بسیار در علم حدیث بود؛ از جمله منهاج/اهل سنت و الانتصار (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۳/۳۲۳). وی پس از اینکه از مذهب حنفی خارج شد و به شافعی پیوست، از سوی نظام‌الملک ارج نهاده شد. او از این به بعد در مدرسه شافعیان مرو به تدریس پرداخت (فارسی، ۱۳۸۴، ص. ۳۷۷).

جدول شماره ۱ منبع (سمعانی، ۱۹۸۴م)

مقام/منصب/شغل	اعضای مهم	نام خاندان	خراسان: مرو	*
نقابت	لاهر بن قریط خزاعی، علی بن جعفر بن محمد لاهزی	لاهری	مرو	۱
محدث، حاکم مرو، قاضی نسف	ابوعبدالله حسین حسن نضری مروزی، الحاکم ابوالعباس عبدالله نضری، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله نضری	نضری	مرو	۲
محدث، فقیه، رئیس	ابوعلی حسان بن سعید منبعی، ابوالفتح عبدالرزاق بن حسان منبعی، احمد بن عبدالرزاق منبعی	منبعی	مرو رود	۳
محدث	ابوالمکارم عبدالکریم بن بدر مشرقی کوفی، حسان بن بدر مشرقی	مُشرقی	مرو	۴
محدث، فقیه، واعظ	ابوالفضل محمد بن ابی نصر سعید بن مسعود مسعودی، ابوالمظفر منصور بن محمد مسعودی	مسعودی	مرو	۵
محدث، قاضی	بیت المحمودی مشهور و معروف به علم، ابوسعید محمودی	محمودی	مرو	۶
محدث	بیت معروف للمحدثین؛ ابوالقاسم حسین بن محمد بن اسحاق ماشی مروزی	ماشی	مرو	۷
دهقان، امام شافعی، محدث	ابوالفضل محمد بن عبدالرزاق بن عبدالملک ماخوانی مروزی، ابوبکر عتیق بن محمد ماخوانی	ماخوانی	مرو	۸
شیخ، محدث	ابوالحسین محمد بن علی بن حسین الکراعی مروزی، ابومنصور محمد بن علی کراعی الزولهی	کُراعی	مرو	۹
واعظ، محدث	امیر ابوالحسین اردشیر بن ابی منصور عبّادی، امیر ابومنصور مظفر بن ابوالحسین عبّادی	عبّادی	مرو	۱۰
امام شافعی، فقیه، مدرّس، محدث	ابوحامد احمد بن محمد شجاعی، ابونصر محمد بن محمود بن محمد شجاعی سره مرد	شجاعی	مرو	۱۱
قاضی رودبار	ابی حامد امیرکاگیلی رودباری و پسرش ابوعبدالله محمد	رودباری	مرو	۱۲
قاضی سیستان، رسول خلیفه	اولاد هارون الرشید خلیفه عباسی، ابوالفضل احمد بن محمد بن هارون بن محمد بن هارون الرشید	رشیدی	مرو رود	۱۳
قاضی خرق، محدث	ابومحمد عبدالله بن عبدالرحمان بن محمد بن ثابت خرقی	خرقی	مرو	۱۴
امام، محدث، فقیه	ابومنصور محمد بن عبدالجبار سماعی، ابی القاسم علی بن محمد، ابوالمظفر منصور بن محمد	سماعی	مرو	۱۵

مرکز علمی در آذربایجان کوشش نکردند و تمام تمرکز ایشان بر اصفهان، بغداد و شهرهای خراسان بود. با توجه به فهرست نظامیه‌های ساخته‌شده می‌توان این خلأ را درک کرد. **سبکی (۱۹۶۶م)** ضمن اشاره به وجود مدارس قبل از تأسیس نظامیه‌ها این

اما دلیل دوم رونق نداشتن علم در نقاط دیگر را باید در سیاست‌های سلجوقیان جستجو کرد؛ چراکه نبود توازن پراکندگی مدرسه‌سازی در سطح سرزمین ایران به کلی مشهود است؛ برای نمونه هیچ‌یک از سلاطین و وزرای سلجوقی برای ساخت مدرسه یا

فهرست را ارائه می‌دهد: بغداد، بلخ، نیشابور، هرات، اصفهان، بصره، مرو، آمل طبرستان و موصل (ص. ۳۱۳-۳۱۴)؛ نشانه‌هایی از تأسیس نظامیه در شهرهای دیگری هم وجود دارد (ر.ک: کسائی، ۱۳۶۳، ص. ۷۰-۷۱)؛ اما اثری از ساخت این مدارس در منطقه پهنای آذربایجان دیده نمی‌شود.

در این میان نباید وجود اهداف سیاسی و مذهبی را از نظر دور داشت. در زمانی که نظامیه‌ها تأسیس شد، نوعی انحصارگرایی برای به‌کارگیری دبیران دیوان توسط نظام‌الملک شکل گرفت. او آشکارا تأکید می‌کند حکومت باید از دیوانیان خراسانی حنفی/شافعی در مناصب بهره برد و از اعطای مقام به دبیران عراقی پرهیزد. به گمان نظام‌الملک دبیران عراقی، «رافضی» و هوادار دیلمیانند و همواره مترصد همکاری با شورشیان در عراق بودند؛ سیاستی که آلبارسلان نیز با آن همراهی می‌کرد^۱ (نظام‌الملک، ۱۳۴۴، ص. ۱۷۹-۱۸۰). شاید وجود چنین ملاحظه‌های سبب شد تا توجه اصلی سلجوقیان در موضوع مدرسه‌سازی به سوی خراسان جلب شود.

این کمبودها باعث شد جویندگان علم در مناطق غربی و شمال غربی ایران برای تحصیل اغلب به بغداد مهاجرت کنند. این مهاجرت، خود سبب جدایی فرد با وطنش می‌شد. اگرچه تنی چند از آنان به خانه بازمی‌گشتند، نمی‌توانستند جایگاه علمی مهمی کسب کنند؛ زیرا مرکز علمی و مدرسه‌ای بزرگ وجود نداشت و شاگردان آنان نیز برای ادامه تحصیل به بغداد می‌رفتند. برخی از این علما در بغداد ماندگار می‌شدند و حتی برای چند نسل، خاندان علمی مهمی را نیز تشکیل می‌دادند؛

^۱ ایجاد این تمایز میان دبیران خراسانی و عراقی علاوه بر ریشه‌های مذهبی، به دلیل کسب منافع سیاسی و قدرت نیز بود. وجود این تمایز سبب ایجاد منازعه‌های دائمی میان دیوان‌سالاران خراسانی و عراقی در سراسر عصر سلجوقی شد (ر.ک: طهماسبی، ۱۳۸۲، ص. ۱۵۸-۱۶۱؛ مؤمنی، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۵-۱۳۷).

مانند خاندان میانجی در بغداد. نسل اول ایشان متعلق به میانه در آذربایجان بود؛ اما ابوالحسن علی بن حسن میانجی (۴۷۱ق) برای تحصیل به بغداد رفت و نسل وی در آن شهر ادامه یافت. ابوالحسن میانجی در بغداد در محضر درس قاضی ابی طیب طبری به درجه فقاہت رسید و بعدها به‌اندازه‌ای در علم و فضل متبحر شد که شریک درس ابواسحاق شیرازی گردید، ضمن اینکه ابوالحسن و فرزند وی ابوبکر به‌صورت متوالی قاضی همدان نیز بودند (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۱۱، ۵۵۶-۵۵۷).

نکته دیگر بازمی‌گردد به کسادی بازار علم و فضل در آذربایجان. در نامه‌ای بازمانده از دوران اتابکان، امام نجم‌الدین ابوالمکارم قزوینی از این عصر جهالت شکایت می‌کند. وی می‌نویسد در آذربایجان همدمی برای عالمان وجود ندارد و این رکود علمی برای او بسیار آزاردهنده است، ضمن اینکه داعیان علم نیز در آن دیار از علوم واقعی و فضل بی‌بهره‌اند. قزوینی در قسمتی از نامه به‌صراحت اعلام می‌کند که این بی‌رونقی علم از قبل هم بوده است و اشاره می‌کند به قاضی کل آذربایجان به نام محیی‌الدین خواجه امام اسعد و در این باره می‌نویسد: «چه در آن وقت که محیی‌الدین خواجه امام اسعد را قضای کلی آذربایجان بدادند مدت سه‌چهار ماه این جایگاه بود. چون با عراق رجوع کرد ائمه بغداد خواستند که اقتباسی کنند، گفت مرا یک ماه ریاضت می‌باید کرد تا کدورت اهوئه آذربایجان از طبیعت برخیزد، آنگاه آغاز درس کنیم» (المختارات، ۱۳۹۸، ص. ۲۷۰)؛ از این رو نویسنده نامه معتقد است «که طبیعت انسانی از مجاورت اکتساب کند و قریحه صافی و خاطر روشن از تلبّد جهّال و مجالست اراذل کند گردد» (المختارات، ۱۳۹۸). این روایت نشان‌دهنده افول جایگاه علم و دانش‌آموختگی در سرزمین‌های غربی ایران است.

سرمایه فرهنگی در خاندان‌های علمی

در نظریه‌های بوردیو سرمایه فرهنگی درونی‌شده ارتباط مستقیمی با تحصیلات و میزان علم‌اندوزی دارد. این سرمایه می‌تواند در صورت کوشش اعضای خانواده از نسلی به نسل دیگر منتقل شود و یک دلیل اصلی شکل‌گیری خاندان‌های علمی همین انباشت سرمایه فرهنگی درونی‌شده به صورت پیوسته در چند نسل از یک خاندان است. سرمایه فرهنگی از نوع درونی‌شده، مهم‌ترین سرمایه خاندان‌های علمی است. این خاندان‌ها بخش کوچکی از این سرمایه را داشتند. پیشینه انباشت سرمایه فرهنگی درونی‌شده موجب قدرتمند شدن خاندان‌های علمی در میدان فرهنگی و زیرمجموعه آن، میدان آموزشی می‌شود. علاوه بر میدان آموزشی، نهاد قضا و ریاست بر شهرها نیز جزء مهم‌ترین میدان‌های فعالیت خاندان‌های علمی بود. در اینجا مرز باریکی میان سرمایه فرهنگی درونی‌شده و سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده شکل می‌گیرد. زمانی که شخصی در نهادی صاحب عنوان می‌شود، او به سرمایه‌ای فرهنگی نهادینه‌شده دست یافته است. این سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده به کمک ضوابط اجتماعی و نمادین برای افراد موفقیت کسب می‌کند؛ مانند مدارک تحصیلی، حرفه و مشاغل (مؤید حکمت، ۱۳۹۳، ص. ۳۷).

خاندان‌های بسیاری را می‌توان نام برد که سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده داشتند. به‌ویژه آنانی که در میدان آموزشی مشغول بودند. در این دوره سه مکان اصلی برای تدریس و تعلیم و تربیت وجود داشت: نخست خانه‌های علما، در این حالت آموزش از شکل نهادی خارج می‌شود؛ اما در دو مکان مسجد و مدرسه، آموزش به صورت نهادی برپا بود. ضمن اینکه افراد این خاندان‌ها عنوان‌های متنوعی را کسب می‌کردند:

شیخ، امام، فقیه، صدر، خطیب، واعظ و... هر کدام از این عنوان‌ها با توجه به کنشگری و جایگاه فرد متفاوت بود؛ مانند شیخ‌الاسلام که مرتبه بسیار بالاتری از شیخ داشت یا امام‌الرئیس که نشان‌دهنده عنوان فرد در میدان ریاست بر شهر بود. این خاندان‌ها صاحب جایگاه و قدرت در میدان آموزشی بودند، به‌ویژه زمانی که صاحب شاگردان بسیاری می‌شدند و نقل‌قول‌های بسیاری از آنان روایت می‌شد. این قدرت در میدان آموزشی موجب افزایش منزلت اجتماعی ایشان نیز می‌شد.

۱. میدان آموزشی

خاندان‌های علمی بسیاری به‌عنوان مدرس در این عصر می‌زیستند و اصلی‌ترین شغل این خاندان‌ها تدریس بود. این خاندان‌های علمی گاهی به دلیل نشان دادن توانایی علمی خود می‌توانستند مقام قضاوت و حتی ریاست شهری را کسب کنند؛ اما نکته اصلی آن است که این مناصب در این خاندان‌ها همیشه موروثی نبود؛ مانند خاندان کُشانی در سمرقند. ابوالمعالی مسعود بن حسن کُشانی (۵۴۰ق)؛ اگرچه امامی فاضل بود و متولی خطابت در سمرقند و مدتی نیز در مدرسه قُشم تدریس می‌کرد؛ پسرش ابوالفتح (۵۵۲ق) زمانی که قاضی بخارا شد، سیرتی ناستوده از خود نشان داد. شاید به همین علت دیگر مقام قضاوت به این خاندان تعلق نگرفت؛ باین حال یک عضو دیگر این خاندان یعنی ابوالحسن علی بن موجود بن حسن کُشانی (۵۵۷ق) متولی تدریس در مدرسه خاقانیه مرو بود (سمعی، ۱۹۸۴م، ج. ۱۰/۴۳۳-۴۳۲).

از دیگر خاندان‌های مدرس، شجاعی‌ها بودند. افراد بسیاری از خاندان شجاعی به تدریس حدیث و فقه مشغول بودند؛ از جمله ابوحامد احمد بن محمد

شجاعی، فقیهی مشهور و صاحب شاگردان بسیار بود. برادرزاده‌اش ابونصر شجاعی (۵۳۴ق) معروف به «سره‌مرد» از فقیهان مهم مذهب شافعی بود و در راه مذهب خود سعی بلیغ می‌کرد. او با محمد بن منصور سمعانی دوستی و رابطه صمیمانه داشت. ابونصر خود صاحب مدرسه‌ای در سرخس نیز بود (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۲۹۲/۷). این موضوع نشان‌دهنده نهادینه شدن سرمایه فرهنگی در خاندان شجاعی بود. خاندان‌های دیگری نیز به‌ویژه در نیشابور صاحب مدرسه بودند؛ مانند خاندان صابونی.

خاندان صابونی منتسب به فقیه استاد امام شیخ‌الاسلام ابوعثمان اسماعیل بن عبدالرحمان صابونی (۴۴۹ق) بود (فارسی، ۱۳۸۴، ص. ۴۳۳). ابوعثمان حدود بیست سال بر منبر مسجد جامع نیشابور خطابت کرد و به تدریس حدیث پرداخت. شاگردان وی بسیار بودند، به‌ویژه در خراسان و به گفته سمعانی در مناطق گوناگونی چون هند، طبرستان، آذربایجان تا حران، شام و بیت‌المقدس شاگردان او پراکنده بودند و به نقل از او می‌پرداختند (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۵۱۷/۳). ابوعثمان صابونی تصنیفات بسیاری نیز داشت؛ از جمله: عقیده السلف، الاربعون حدیثاً، المائتین و الانتصار (صابونی، ۲۰۰۷م، ص. ۱۰-۱۱). یکی از خطبه‌های بسیار مهم که ابوعثمان صابونی بر منبر نیشابور خواند خطبه حکومت طغرل سلجوقی به‌جای سلطان مسعود است. این خطبه در حضور ابراهیم ینال و سالار بوژگان قرار بود «دزدیده» خوانده شود؛ اما پس از آوردن نام طغرل «غریوی سخت هول از خلق برآمد و بیم فتنه بود تا تسکین کردند و نماز بگزاردند و بازگشتند» (بیهقی، ۱۳۷۴، ج. ۸۸۴/۳). این خاندان علاوه بر مدرسه، صاحب کتابخانه نیز بودند؛ اما به نظر می‌رسد کتابخانه ایشان در سال ۵۴۵ق در حملات غزها به خراسان نابود شده است (جرفاذقانی، ۱۳۷۴، ص. ۲۱۴).

عبدالله بن اسماعیل ابونصر صابونی بزرگ‌ترین پسر ابوعثمان بود. او گاهی به نیابت پدر خطابت را بر عهده داشت. به دلیل مقام والایش به عنوان سفیر از سوی سلاطین فرستاده می‌شد (فارسی، ۱۳۸۴، ص. ۱۷۶). فرزند دیگر عبدالرحمان بن اسماعیل ابوبکر صابونی از پدر، عمو و مشایخ عصر، حدیث شنیده بود. او جانشین پدر در محافل و مجالس علمی شد. پس از مدتی تذکیر را رها کرده، نزد نظام‌الملک شتافت. نتیجه این دیدار اعطای قاضی‌القضاتی آذربایجان به وی بود. او بعدها در بازگشت به نیشابور مجلس املای خویش را برقرار کرد (فارسی، ۱۳۸۴، ص. ۲۱۱). انباشت سرمایه فرهنگی سبب شد یک عضو از این خاندان با یک دیدار با نظام‌الملک، به راحتی عنوان قاضی‌القضاتی را دریافت کند. همه این روایات نشان‌دهنده ارتقا جایگاه این خاندان در عصر سلجوقی است. علاوه بر پسران و نوادگان، دختران شیخ‌الاسلام صابونی نیز به تحصیل حدیث پرداختند؛ فاطمه صابونی (فارسی، ۱۳۸۴، ص. ۸۳) و ستیک صابونی (۴۹۰ق) کسی که اموالش را برای فقرا و صوفیان خرج کرد (فارسی، ۱۳۸۴، ص. ۱۱۵). داشتن مدرسه و مدرسان فراوان در این خاندان نشان‌دهنده حفظ سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده و قدرت در میدان آموزشی در خاندان صابونی برای دهه‌هاست.

خاندان جوینی، خاندان علمی دیگری است که در این عصر به شهرت، توجه و احترام بسیاری رسید. ایشان علاوه بر حدیث و فقه، در ادبیات و سرودن شعر تبحر داشتند. پدر بزرگ امام‌الحرمین به نام یوسف ادیب، شهره بود و در جوین به تدریس ادبیات می‌پرداخت. پسران یوسف، ابومحمد عبدالله و ابوالحسن علی معروف به شیخ حجاز (۴۶۳ق)، هر دو از مشایخ مهم عصر بودند. ابومحمد عبدالله پدر

امام‌الحرمین (۴۳۸ق) نزد علی بن ابی‌طیب صعلوکی^۱ تحصیل فقه کرد و بعدها کتاب‌هایی تصنیف کرد (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۳/۳۸۵). باخرزی که مدتی شاگرد ابومحمد بوده، وی را شیخ امام رکن‌الاسلام می‌خواند و نمونه اشعار او را می‌افزاید^۲ (باخرزی، ۱۹۹۳م، ج. ۲/۹۹۹). فرزند ابومحمد، امام ابوالمعالی عبدالملک بن عبدالله جوینی (۴۷۸ق) معروف به امام‌الحرمین بود. به قول باخرزی «امام کل امام» بود؛ مفتی، فقیه شافعی‌مذهب و اشعری‌کلام (باخرزی، ۱۹۹۳م، ج. ۲/۱۰۰۰). پس از دوره‌ای وقفه و مهاجرت اعتراضی به مکه، در اعتراض به دستور طغرل به درخواست عمیدالملک کندری مبنی بر لعن شافعیان، اشاعره و شیعیان بر منابر خراسان، جوینی همراه امام ابوالقاسم قشیری و تنی چند از امامان، نیشابور را ترک کرد. پس از چهار سال با قتل و عزل کندری و آغاز وزارت نظام‌الملک دوره تدریس جوینی در نظامیه نیشابور (تازه تأسیس شده) آغاز شد (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۱۰/۳۳-۳۲). این بازگشت قدرتمندانه جوینی نشان از میزان نفوذ و قدرت سرمایه فرهنگی نهاده‌شده این خاندان دارد.

در این میان، خاندان‌هایی نیز بودند که کمتر توانستند در نهاد آموزشی بالادستی، یعنی در مدارس و همچنین در میدان قضایی و ریاست نقشی ایفا کنند.

^۱ عضو خاندان صعلوکی از خاندان‌های مهم علمی قرن چهارم هجری در نیشابور و فرزند ابوطیب سهل صعلوکی (۳۸۷). وی فقیه، مفتی، محدث و ادیب بود، برای مدتی ریاست نیشابور به این خاندان واگذار شد (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۷ق، ص. ۲۵۹-۲۶۰).

^۲ «رأیت العلم بکاء حزینا و نادى الفضل و حزنا و بوسا سألتهما بذاک فقیل: أودی أبو سهل محمد بن موسی» (باخرزی، ۱۹۹۳م، ج. ۲/۹۹۹). جوینی این اشعار را در رثای دوست خود سروده است با این معنی: علم را دیدم که با ناراحتی می‌گریست و فضل ندای غم و ناامیدی سر می‌داد؛ علت را از آنان پرسیدم، پاسخ دادند: ابوسهل محمد بن موسی درگذشته است.

دلیل اصلی آن، دغدغه‌های اصلی این خاندان‌هاست. توجه صرف به تعلیم و تربیت و گسترش علم و گاهی تمایلات صوفیانه و عارفانه برخی از این خاندان‌ها مانع از فعالیت ایشان در میدان‌های غیرآموزشی می‌شد. آنان تدریس‌های خصوصی را به فعالیت در نهادهای آموزشی ترجیح می‌دادند؛ مانند خاندان میهنی در هرات. این خاندان منسوب به شیخ ابوسعید ابوالخیر (۴۴۰ق) عارف بزرگ است. نسل ابوسعید در میهنه و هرات در عصر سلجوقیان ادامه داشت. فرزندان و نوادگان او به تحصیل حدیث پرداختند و در جمع صوفیان نیز مشهور بودند؛ از جمله ایشان ابوسعید بن سعید بن ابی‌سعید ابی‌الخیر میهنی صوفی (۵۰۷ق)، وی نزد پدر و پدر بزرگ و ابوالقاسم قشیری حدیث شنیده بود و در جمع‌آوری احادیث راغب بود (سمعانی، ۱۹۷۵م، ج. ۱/۱۱۷-۱۱۸).

ابوالروح میهنی (۵۴۱ق) از نوادگان ابوسعید نیز شیخی محدث و محبوب بود (سمعانی، ۱۹۷۵م، ج. ۲/۴۷-۴۶). دو تن از اعضای این خاندان در واقعه غز در ۵۴۹ق در خراسان کشته شدند. ابوبکر میهنی از احفاد ابوسعید، کسی که به گفته سماعی بیشترین شباهت را به پدر بزرگ خود داشت و به رسوم تصوف مسلط بود (سمعانی، ۱۹۷۵م، ج. ۲/۳۱) و دیگری ابوالمظفر میهنی از نوادگان دختری ابوسعید نیز شیخی محدث بود (سمعانی، ۱۹۷۵م، ج. ۱/۲۹۹). گزارشی به‌جز این موضوع، از فعالیت آنان در هیچ‌یک از نهادها دیده نمی‌شود.

خاندان بقلی در شیراز، خاندان دیگری از عارفان بزرگ در پایان قرن شش هجری است. این خاندان منسوب‌اند به شیخ ابومحمد روزبهان بقلی (۶۰۶ق). او که «سلطان عارفان و برهان عالمان» لقب گرفته، در انواع علوم تفسیر قرآن، فقه و تصوف تبحر داشت و صاحب تصانیف بسیاری بود (شیرازی، ۱۳۶۴، ص.

۲۹۰). وی در محله خودش رباطی بنا کرد و در آنجا به تربیت مریدان مشغول بود (شیرازی، ۱۳۶۴، ص. ۲۹۲). اتابک سعد بن زنگی و پسرش ابوبکر از سلسله سلغریان فارس (۶۸۶-۵۴۳هـ) «به معاشرت و مجاورت آن حضرت مستبشر و مفتخر بودند» (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰، ص. ۱۶۰)؛ این موضوع نشان‌دهنده قدرت روزبهان در میدان فرهنگی و منزلت اجتماعی اوست؛ اما هیچ‌یک از افراد این خاندان به منصبی در میدان‌های آموزشی، قضایی و ریاست دست نیافتند. فرزندان و نوادگان روزبهان راه پدر را ادامه دادند و انواع علوم را کسب کردند؛ از جمله شیخ شهاب‌الدین بقلی، شیخ فخرالدین احمد بقلی و نیز نواده او شیخ صدرالدین روزبهان ثانی همگی در طی قرن هفتم هجری به فعالیت پرداخته‌اند (شیرازی، ۱۳۶۴، ص. ۲۸۵-۲۹۵).

خاندان گرگانجی اهل گرگانج در خوارزم و خاندان صالحانی در اصفهان از آن دسته خاندان‌هایی هستند که تنها در میدان آموزشی به‌غیر از مدارس مشغول بودند. ابوحامد محمد مقری گرگانجی (۴۸۱ق)، کسی که در طلب علوم قرآنی سرزمین‌های شام، حجاز و عراق را پیمود و ائمه بسیاری را درک کرد. وی صاحب تصانیف نیز بود (سمعانی، ۱۹۸۴، ج. ۳۹۸/۱۰). فرزندش ابومحمد عبدالرحمان، از جمله شاگردان مخصوص ابوالمظفر منصور سماعی پدر بزرگ ابوسعید سماعی صاحب *الانساب* بود. او بعدها محدثی فاضل شد. ابوبکر محمد بن عبدالرحمان نیز شیخی صالح و اهل حدیث و معاصر ابوسعید سماعی می‌زیست (سمعانی، ۱۹۸۴، ج. ۳۹۹-۳۹۸/۱۰)؛ به‌جز این، گزارشی از کنشگری خاندان گرگانجی در دسترس نیست. این مطلب نشان می‌دهد تحصیلات به سرمایه‌ای فرهنگی درونی‌شده در این خاندان تبدیل شده؛ اما هیچ‌گاه نتوانستند به سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده بالادستی دست یابند.

خاندان صالحانی با وجود آنکه در علم حدیث و ادبیات در اصفهان شهره بودند؛ اما نتوانستند سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده‌ای کسب کنند و گمان می‌رود فعالیت ایشان در دایره تدریس حدیث در مساجد محدود ماند. این خاندان از اواسط قرن پنجم تا اواسط قرن ششم هجری از محدثان مشهور بودند. ابوذر محمد بن ابراهیم صالحانی (۴۴۰ق) از محدثان بسیاری حدیث نقل می‌کرد و به وعظ در روستاهای اصفهان مشغول بود (سمعانی، ۱۹۸۴، ج. ۱۳/۸). فرزندان و نوادگان وی همگی اهل حدیث بودند و توانستند این سرمایه فرهنگی را در خانواده حفظ کنند؛ از جمله مهم‌ترین آنان، ابوالخیر سعید صالحانی (۵۳۱ق)، نتیجه ابوذر، علاوه بر نقل حدیث، ادیب و عارف به علم لغت بود. سماعی تأکید می‌کند که بیشتر فضیلتی اصفهان در ادبیات مدتی شاگرد وی بودند (سمعانی، ۱۹۷۵، ج. ۳۰۴/۱). ضمن اینکه دختران این خاندان نیز به تحصیل و تدریس حدیث می‌پرداختند؛ مانند خجسته بنت علی بن ابوذر صالحانی. به‌طوری که از احفاد نظام‌الملک، یعنی داوود بن سلیمان بن احمد بن نظام‌الملک در بغداد از وی حدیث نقل کرده است (ابن‌نقطه، ۱۹۸۷، ج. ۴۰۰/۲).

۲. میدان قضایی

این گروه از خاندان‌ها شامل فقیهانی می‌شود که عنوان اصلی آنان قاضی بود. نکته مهم در اینجا درباره موروثی شدن منصب قضا در این خاندان‌هاست. اصلی‌ترین علت این موضوع نیز تداوم انباشت سرمایه فرهنگی در آن خاندان‌هاست؛ زیرا تمام افراد و اعضای این خاندان‌ها کوشیده‌اند به درجه بالای علمی در فقهات برسند. مهم‌ترین خاندان قاضی — فقیهان در عصر سلجوقی آل صاعد یا صاعدی‌انند. این خاندان بزرگ به‌عنوان فقیهان حنفی که از قرن

چهارم تا نهم هجری حضور فعالی در میدان فرهنگی ایران داشتند، دو شاخه اصلی در نیشابور و اصفهان داشتند. نیای بزرگ و مشهورترین فرد این خاندان، قاضی ابوالعلاء صاعد بن محمد بن احمد استوائی^۱ (۴۳۲ق) است (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۲۲۱/۱). وی قضاوت نیشابور را به عهده داشت و نقش نصیحت‌گر را در حوادث منجر به تغییر حکومت از غزنویان به سلجوقیان در خراسان ایفا کرد (بیهقی، ۱۳۷۴، ج. ۸۸۵-۸۸۰/۳). شاخه اصفهان ایشان منسوب‌اند به ابوالعلاء صاعد بن محمد بن عبدالرحمن بخاری اصفهانی (۵۰۲ق) که جایگاه والایی نزد نظام‌الملک داشت (لکنوی، بی‌تا، ص. ۸۳).

نمونه دیگر از این دسته در غرب ممالک اسلامی شکل گرفت: خاندان شهرزوری^۲؛ این خاندان بزرگ که همگی آنان در بغداد به تحصیل حدیث و فقه پرداختند و منصب قضاوت در شهرهای مختلف جزیره و شام را بر عهده داشتند. ایشان منسوب‌اند به ابواحمد قاسم بن مظفر شهرزوری (۴۸۹ق). وی برای مدتی حکومت سنجان و اربیل را بر عهده داشت (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۴۱۹/۷). سه فرزند او یعنی مرتضی ابی‌محمد عبدالله (۵۱۱ق) قاضی موصل و فرستاده حاکم موصل نزد خلیفه بود و حضور او در بغداد با احترام و اکرام از سوی خلیفه همراه شد (سبط بن ابن جوزی، ۲۰۰۱م، ج. ۳۶۷/۲۱)، ابی‌منصور مظفر (۴۵۷ق) قاضی سنجان بود و ابوبکر محمد (۵۳۸ق) نزد ابواسحاق شیرازی فقه خواند و در شهرهای مختلف شام و جزیره به قضاوت پرداخت؛ از این رو به «قاضی الخافقین» مشهور بود (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۱۹/۷)؛ از جمله نوادگان مهم شهرزوری، کمال‌الدین

محمد بن عبدالله (۵۷۲ق) و پسرش محی‌الدین (۵۸۶ق) هر دو به‌صورت پیاپی قاضی دمشق بودند (ابن خلکان، ۱۳۶۴، ج. ۲۴۱-۲۴۴).

برخی از فعالیت این خاندان در منطقه شام و خارج از ایران محسوب می‌شود؛ اما خاستگاه ایشان شهرزور در ایران بوده است. مهم‌ترین آثار این خاندان در موصل، نخست رباط ابن شهرزوری که دست‌کم تا سال ۶۱۹ق در حال استفاده بوده و دیگری مدرسه کمال‌الدین شهرزوری است (ابن خلکان، ۱۳۶۴، ج. ۸۷/۷؛ ۲۳۹/۲). کمال‌الدین شهرزوری مورد مدح شاعرانی چون بهاء سنجاری^۳ (۶۲۲ق) نیز قرار گرفته است (ابن خلکان، ۱۳۶۴، ج. ۲۱۴/۱).

اما به‌جز خاندان‌هایی که شهری سراسری داشتند، خاندان‌هایی نیز در حاشیه سرزمین‌های اسلامی در عصر سلجوقی می‌زیستند که شهرتشان به پای خاندان‌هایی مثل صاعدی نمی‌رسید؛ اما توانسته بودند در سطح محلی و منطقه خود نقش تأثیرگذاری ایفا کنند و بتوانند به‌صورت پیوسته سرمایه فرهنگی درونی‌شده خاندان خویش را حفظ کنند و آن را به سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده تبدیل کنند. یکی از این خاندان‌ها، خاندان نوحی در نسف واقع در ماوراءالنهر است. این خاندان منسوب به ابواسحاق ابراهیم بن نوح (۴۲۵ق) از روستای نوقد در نزدیکی نسف است. نسفی او را با لقب امام‌رئیس می‌خواند. وی برای مدتی به سمرقند وارد شد و احادیث را کتابت می‌کرد (نسفی، ۱۳۷۸، ص. ۵۹)؛ اما سماعی فقط عنوان فقیه را برای وی ذکر کرده است (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۱۶۳/۱۲).

به هر روی نوادگان معروف او چهار نفر بودند: ابوابراهیم اسحاق بن محمد بن ابراهیم (۵۱۸ق)، فقیه

^۱ استواء، کوره‌ای از نواحی نیشابور، با نود و سه روستا و قصبه آن خوشان بوده است (حموی، ۱۹۷۷م، ج. ۱۷۵/۱).

^۲ شهری کردنشین مابین همدان و اربیل (حموی، ۱۹۷۷م، ج. ۳۷۵).

^۳ با این مطلع: «و هواک ما خطر السلو بباله و لانت أعلم فی الغرام بحاله» (ابن خلکان، ۱۳۶۴، ج. ۲۱۴/۱).

و خطیب NSF بود. همچنین در سمرقند به تدریس حدیث و املا پرداخته است (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۵۱/۱۲). برادرش ابومحمد اسماعیل (۴۸۱ق) قاضی، امام و خطیب در منبر سمرقند بود. برادر سوم ابواسحاق ابراهیم (۵۱۱ق) نیز در شهر خود NSF محدث بود و برادر چهارم ابویوسف یعقوب (۵۲۳ق)، سماعی او را قاضی‌الرئیس می‌خواند، کسی که به تدریس حدیث نیز می‌پرداخت (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۵۱/۱۲-۱۵۲). انباشت سرمایه فرهنگی در خاندان‌هایی مانند خاندان نوحی به بالا رفتن جایگاه ایشان و کسب قدرت در میدان آموزشی و سپس میدان قضایی منجر شد. خانواده‌ای معمولی بدون هیچ پیشینه‌ای در مناصب، از روستایی در اطراف NSF توانستند بر مقام‌های خطابت و قضاوت در NSF و سمرقند مسلط شوند.

۳. میدان ریاست

با بررسی تاریخ خاندان‌های علمی در ایران عصر سلجوقی این حقیقت روشن می‌شود که مهم‌ترین مناصبی که این خاندان‌ها می‌توانستند به‌صورت پیوسته کسب کنند، مقام رئیس بود. این منصب در کنار شحنة و قاضی از مهم‌ترین مقام‌های شهر محسوب می‌شدند. مأموری به نام رئیس، وظایف سلطان را در مقام «چوپان مردم» انجام می‌داد (لمبتون، ۱۳۸۰، ص. ۳۳۶). مهم‌ترین وظیفه رئیس، رسیدگی به امور مالیاتی و تقسیم مالیات‌ها بود. در کنار آن، وظیفه نظارت بر امور مناصب دیگر همچون شحنة و عامل را نیز داشت (یوسفی‌فر، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۴). در فرمان‌های واگذاری مناصب عموماً و منصب رئیس خصوصاً در نامه‌های عتبة‌الکته و منشآت لنینگراد بر موروثی بودن مناصب و حفظ وضعیت و احوال خاندان‌ها تأکید شده است (اتابک جویی، ۱۳۸۴،

ص. ۲۲؛ لنینگراد، برگ ۱۱۸). این تأکید بر موروثی بودن مناصب علاوه‌بر اینکه یادآور رسوم و سنن پیش از اسلام در ایران است، عاملی مهم برای حفظ موجودیت یک خاندان در سطح محلی بوده است. همین تأکید حاکمان سبب تداوم سرمایه فرهنگی نهادینه‌شده به‌ویژه در خاندان‌های علمی شده است.

خاندان منیعی اصالتاً اهل مرو بود؛ اما در نیشابور مدتی ریاست شهر را بر عهده داشتند. مهم‌ترین اعضای این خاندان، ابوعلی منیعی (۴۶۳ق) معاصر با آل‌بارسلان و ابوالفتح منیعی معاصر با ملک‌شاه، ریاست شهر نیشابور را بر عهده داشتند. ابوالفتح (۴۹۱ق) فقیه، مدرس و مفتی بود. جماعتی از فقها در مجلس درس وی حاضر می‌شدند. فارسی وی را «شیخ‌الشیوخ» زمانه‌اش می‌نامد. این خاندان به‌دلیل قرارگیری در منصب ریاست ثروت فراوانی داشتند. خاندان منیعی در مقام رئیس در نیشابور، در امور اجتماعی و عمرانی بسیار کارآمد ظاهر شدند. ابوعلی در دوره آل‌بارسلان، مسجیدی بزرگ در این شهر ساخت. او در دیدار با آل‌بارسلان احترام لازم را به جا نیاورد و سلطان آزرده‌خاطر شد و گفت: ابوعلی تنها شخصی در این مملکت است که جرئت دارد چنین رفتاری داشته باشد (فارسی، ۱۳۸۴، ص. ۲۵۱)؛ این موضوع نشان از اعتمادبه‌نفس و قدرت این خاندان داشت. خاندان منیعی به فقرای شهر به‌ویژه در هنگامه قحطی‌ها و زمستان‌ها کمک‌های فراوانی می‌کردند (فارسی، ۱۳۸۴، ص. ۲۵۱-۲۵۲). سماعی، ابوعلی را «رئیس‌الحاج» و فرزندش ابوالفتح را «امام‌الرئیس» می‌خواند (سمعانی، ۱۹۸۴م، ج. ۵۱/۱۱-۵۱۰).

ابن‌فندق که خود در فصولی از کتاب‌های تاریخ بیهقی و لباب‌النساب به معرفی خاندان‌های مهم بیهقی می‌پردازد، از خاندان مهلبیان منسوب به مهلب بن ابی‌صفره، صحابی پیامبر (ص) یاد می‌کند. در دوره

غزنویان و سلجوقیان ریاست بیهق در آن خاندان ماند. جمعی از آنان فقیه و عالم بودند و لقب فخرالعلمایی نیز داشتند. فقیه رئیس محمد بن یحیی مهلبی و ابن رئیس ابوعلی (۴۹۳ق) که «آثار کفایت و هدایت او بر صفحات روزگار نگاشته شد»، از آن جمله‌اند (بیهقی ابن فندق، ۱۳۶۱، ص. ۸۳-۹۵).

خانان دیگر فعال در میدان ریاست، خجندیان بودند. آنان فقیهان شافعی مذهب منتسب به مهلب بن ابی صفره بودند و توانستند منصب خود را به عنوان رئیس اصفهان در دوره سلجوقیان تا حملات مغولان حفظ کنند (ذهبی، ۱۹۸۹م، ج. ۳۲۲/۴۶). زمانی که نظام‌الملک در مرو خطبه‌های ثابت خجندی را شنید به عمق علم وی پی برد، او را با خود به اصفهان برد و در مدرسه، متولی تدریس کرد (فارسی، ۱۹۸۹م، ص. ۶۸-۶۹؛ ابن اثیر ۱۹۶۵م، ج. ۳۶۷-۳۶۷/۱۰). این واقعه نقطه آغاز فعالیت و ریاست خجندیان در اصفهان بود. لقب ایشان صدرالدین بود و هم‌زمان ریاست شافعیان شهر را نیز بر عهده داشتند (ابن دبیسی، ۲۰۰۶م، ج. ۴۵۴/۱). خجندیان به عنوان خاندانی علمی علاوه بر علوم دینی به‌ویژه در حوزه شعر چه فارسی و چه عربی فعال بودند (قمی، ۱۳۶۳، ص. ۲۱۳). یک نکته مهم درباره علم خجندیان و بهره‌مندی از قدرت سرمایه فرهنگی را می‌توان در این جمله عوفی (۱۹۰۶م) مشاهده کرد: «شرح قلم او در آن اقلیم اثر شمشیر بر آن باظهار می‌رسانید» (ص. ۲۶۵).

دوراند-گدی معتقد است که اساس قدرت و نفوذ سیاسی خجندیان به علت نفوذ محلی در اصفهان و ناشی از قدرت در حوزه اقتصادی و ثروت ایشان بوده است (Durand-Guedy, 2011, p.193). تداوم موروثی منصب ریاست در خاندان‌ها موجب ثروتمند شدن آنان می‌شد (مانند خاندان منیعی و علویان

همدان)؛ اما به نظر می‌رسد آنچه ابتدا سبب قدرتمند شدن این خاندان‌ها شد، علم و حفظ آن به عنوان سرمایه‌ای فرهنگی بود. هرچند باید افزود خجندیان به علت تعصبات مذهبی در مواجهه با صاعدیان در مقام رهبر حنفیان نقشی منفی و آشوب‌زا ایفا کردند (ر.ک: کجاف، ۱۳۸۵، ص. ۱۹-۲۷). خجندیان در سال‌های پایانی حکومت سلجوقیان میل بیشتری به دخالت در امور سیاسی نشان دادند. صدرالدین ابوبکر خجندی (۵۹۲ق) به عنوان فردی شناخته می‌شود که به جای علم، بیشتر مشغول به امور دنیوی بود (ابن دبیسی، ۲۰۰۶م، ج. ۴۵۵/۱)، این موضوع نشان‌دهنده تضعیف و کاهش منبع قدرت اصلی این خاندان یعنی سرمایه فرهنگی بود. وی در مواجهه با نیروهای خلافت و خوارزمشاه جانب خلیفه الناصر را گرفت؛ اما دیری نپایید و به علت سرپیچی از دستورات، شحنة اصفهان فلک‌الدین سنقر به دستور خلیفه او را کشت (ذهبی، ۱۹۸۹م، ج. ۱۰۵/۴۲).

خانان مهم دیگر ساکن همدان، سادات علوی‌اند؛ خاندان سادات حسنی در مقام رئیس همدان شهرت فراوانی داشتند (فخررازی، ۱۴۰۹م، ص. ۴۶) که این سادات با صاحب بن عبّاد نیز قرابت دارند (بیهقی، ۱۳۸۵، ص. ۵۶۰). از ثروت بسیار ایشان روایت‌هایی می‌شود که ناشی از ریاست طولانی مدت این خاندان بر شهر همدان است. در زمان سلطان محمد بن ملک‌شاه (۴۹۸-۵۱۱ق) امیر سید ابوهاشم حسنی بر همدان ریاست می‌کرد. به دلایلی سلطان بر وی خشم گرفت. او معزول و موظف شد مالی گران به خزانه تحویل دهد. سید ابوهاشم به راحتی آن مال را معادل «هفت‌صد هزار دینار زر سرخ غیر از لوازم و توابع که خارج از شماره و اندازه است» پرداخت کرد. پس از رفع کدورت او به مقام خود بازگشت (بنداری، ۲۵۳۶، ص. ۱۱۱-۱۱۲).

نتیجه

در این پژوهش، خاندان علمی به خاندان‌هایی اطلاق شده است که برای بیش از یک نسل به امور علمی چون تدریس و تألیف مشغول بودند. در این خاندان‌ها علم‌اندوزی تبدیل به عادت‌واره می‌شود، یعنی آموختن علم در سطوح عالی، انتخاب اصلی و سلیقه اعضای این خاندان‌ها در زندگی است. این موضوع باعث تداوم علم‌اندوزی برای چند نسل در یک خاندان می‌شود. وجود عادت‌واره علم‌اندوزی در میان خاندان‌های علمی، سبب تمایز آنان در جامعه می‌شد. در عصر سلجوقی علوم قرآنی، حدیث و فقه از مهم‌ترین علوم می‌بودند که این خاندان‌ها در آن تحصیل می‌کردند. مطالعه سیر تحولات خاندان‌های علمی در عصر سلجوقی نشان می‌دهد که آنان با حفظ سرمایه فرهنگی خود به عنوان منبع اصلی قدرتشان می‌توانستند در میدان‌های آموزشی، قضایی و ریاست نقش‌های مهم ایفا کنند. اصلی‌ترین حوزه فعالیت خاندان‌های علمی میدان آموزشی بود. آنان در این میدان با تلاش در حوزه تولیدات علمی و تربیت شاگردان بسیاری، به‌ویژه دسته‌ای از آنان که در مدارس تدریس می‌کردند، صاحب قدرت در میدان آموزشی می‌شدند. فعالیت در میدان‌های آموزشی و قضایی سبب ایجاد منزلت اجتماعی و توانایی نفوذ سیاسی در حکومت برای این خاندان‌ها می‌شد؛ اما خاندان‌هایی که در این میدان‌ها پُرکار بودند، مستقیم وارد سیاست نمی‌شدند. ازسوی دیگر، خاندان‌هایی که به ریاست شهرها می‌رسیدند، می‌توانستند در امور سیاسی دخالت کنند. فعالیت سیاسی این خاندان‌ها در زمانه تغییرات سیاسی و جابه‌جایی حکومت‌ها بیشتر به چشم می‌خورد. در سال‌های پایانی حکومت سلجوقی خاندان‌هایی، مانند خجندیان در اصفهان و علویان در همدان در مسائل و درگیری‌های سیاسی

پس از وفات سید ابوهاشم (۵۰۰ق) از خزانه وی، به‌جز مبلغی که پیش‌تر پرداخته بود دوباره دوپست و پنجاه‌هزار دینار به خزانه سلطان منتقل کردند. این مبلغ در حال خانواده‌اش تأثیر نکرد و همچنان در مکنت و ثروت بودند. پس از این سلطان محمد مقام ریاست بر همدان را به پسرش تفویض کرد (کاتب اصفهانی، ۲۰۱۹م، ص. ۱۶۴). دو تن از محدثان این خاندان، یکی سید ابوتراب حسنی (۵۳۰ق) است، وی ابتدا نزد پدر بزرگش، حسین بن حسن علوی حسنی حدیث آموخت، سپس نزد علمای دیگر، تحصیلات خود در زمینه علم حدیث را ادامه داد (سمعانی، ۱۹۷۵م، ج. ۱۷۷/۲) و دیگری سید ابواسماعیل حسنی همدانی (۵۵۴ق) است، سماعی دو بار وی را ملاقات کرده و حدیث از او شنیده است (سمعانی، ۱۹۷۵م، ج. ۲۸۸/۱-۲۸۹)؛ از جمله افراد مهم این خاندان در اواخر عصر سلجوقی فخرالدین علاءالدوله عربشاه رئیس همدان است؛ جایگاه فخرالدین را می‌توان در قضایای که اثیرالدین اخسیکتی (۶۰۹ق) در مدح وی سروده، یافت.^۱ وی در منازعات سیاسی این دوره مشوش مدتی همراه طغرل سوم بود و در نهایت به دستور وی در ۵۹۰ق به علت روابط پنهانی و همدستی با قتلغ اینانج کشته شد (راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۳۴۳-۳۵۲). این روایت‌ها نشان می‌دهد دخالت‌های مستقیم خاندان‌های علمی در سیاست موجب کاهش و تضعیف منبع قدرت ایشان، یعنی سرمایه فرهنگی می‌شود.

^۱ دو قصیده با مطلع‌های زیر در دیوان اخسیکتی موجود است: «عالی علاء دولت و فرخنده فخر دین تا بود در پناه تو، ملک آرمیده بود» (اخسیکتی، ۱۳۳۷، ص. ۴۲۸) و مطلع قصیده دوم: «ای به خوبی پای‌بوس عارضت ماه آمده دست نقص از دامن حسن تو کوتاه آمده» (اخسیکتی، ۱۳۳۷، ص. ۴۶۳).

نقش مستقیم ایفا می‌کردند. دخالت مستقیم این خاندان‌ها در سیاست با کاهش سرمایه فرهنگی و قتل و شکست آنان همراه می‌شد.

منابع

آزادبخت، علی (۱۳۹۵). بررسی اوضاع علمی ایران در عصر سلجوقی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه لرستان]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/561e9607e41f7b9265f8b94857614c17>

ابن خلکان، ابی‌العباس (۱۳۶۴). وفیات الاعیان و انباء ابناء

الزمان (احسان عباس، مصحح). الشریف الرضی.

ابن اثیر، عزالدین (۱۹۶۵م). الکامل فی التاریخ. دار الصادر.

ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۱). تاریخ کامل اسلام و ایران (عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، مترجمان).

موسسه مطبوعات علمی.

ابن دبیتی، محمد بن سعید (۲۰۰۶م). ذیل تاریخ مدینه السلام (بشار عواد معروف، مصحح). دار الغرب اسلامی.

ابن نقطه، محمد بن عبدالغنی (۱۹۸۷م). تکملة الاکمال (عبدالقیوم عبد رب النبی، مصحح). احیاء التراث الاسلامی.

اتابک جوینی، علی بن احمد منتجب‌الدین بدیع (۱۳۸۴). عتبه الکتابه (محمد قزوینی و عباس اقبال آشتیانی، مصحح). اساطیر.

اخیسکتی، اثیرالدین (۱۳۳۷). دیوان (رکن‌الدین همایون فرخ، مصحح). انتشارات کتاب‌فروشی رودکی.

المختارات من الرسائل (۱۳۹۸). (غلامرضا طاهر و ایرج افشار، مصحح). انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار.

باخرزی، علی بن حسن (۱۹۹۳م). دمیة القصر و عصره أهل العصر (محمد تونجی، مصحح). دار الجیل.

بنداری، فتح بن علی (۲۵۳۶). تاریخ سلسله سلجوقی (محمدحسین جلیلی، مترجم). انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

بورديو، پی‌یر (۱۴۰۱). نظریه کشش (مرتضی مردیها، مترجم). نقش و نگار.

بولیت، ریچارد (۱۳۹۵). اعیان نیشابور (حمیدرضا ثنائی و هادی بکائی، مترجم). مرن‌دیز.

بون‌ویتز، پاتریس (۱۳۹۱). درس‌هایی از جامعه‌شناسی پی‌یر بورديو (جهانگیر جهانگیری و حسن پورسفر، مترجم). آگه.

بیهقی، ابوالفضل (۱۳۷۴). تاریخ بیهقی (خلیل خطیب رهبر، مصحح). مهتاب.

بیهقی ابن فندق، علی بن زید (۱۳۸۵). لباب الانساب و اللقب و الاعقاب (مهدی رجایی، مصحح). انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

بیهقی ابن فندق، علی بن زید (۱۳۶۱). تاریخ بیهقی (احمد بهمنیار، مصحح). فروغی.

پورجوادی، نصرالله (۱۳۹۶). نقش فرهنگی خاندان‌ها در جامعه‌ی قدیم. فصلنامه دریچه، (۴۵)، ۱۹-۳۲.

<http://darichejournal.ir/number-45>

جرفاذقانی، ابوالشرف ناصح (۱۳۷۴). ترجمه تاریخ یمینی (جعفر شعار، مصحح). علمی و فرهنگی.

جنکینز، ریچارد (۱۳۸۵). پی‌یر بورديو (لیلا جوافشانی و حسن جاوشیان، مترجم). نی.

حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۲۷ق). تاریخ نیشابور (مازن بن عبدالرحمن بحصلی، مصحح). دار البشائر الاسلامیه.

حموی، یاقوت (۱۹۷۷م). معجم البلدان. دار الصادر. ذهبی، محمد بن احمد (۱۹۸۹م). تاریخ الاسلام و

وفیات المشاهیر و الاعلام (عمر عبدالسلام تدمری، مصحح). دار الكتاب العربی.
راوندی، محمد بن علی سلیمان (۱۳۶۴). راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق (محمد اقبال و مجتبی مینوی، مصحح). امیرکبیر.
زرکوب شیرازی، احمد بن ابی‌الخیر (۱۳۵۰). شیرازنامه (اسماعیل واعظ جواد، مصحح). انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
سبط بن جوزی، یوسف بن قزاوغلی (۲۰۰۱م). مرآة الزمان (فهمی سعد، مصحح). عالم الكتب.
سبکی، عبدالوهاب بن علی (۱۹۶۴م). طبقات الشافعیة الکبری (عبدالفتاح محمد حلو و محمود محمد طناحی، مصحح). دار احیاء الكتب العربیة.
سمعانی، امام ابی‌سعد عبدالکریم بن محمد (۱۹۷۵م). التحبیر فی المعجم الکبیر (منیره ناجی سالم، مصحح). دیوان الاوقاف.
— سمعانی، امام ابی‌سعد عبدالکریم بن محمد (۱۹۸۴م). الانساب (عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، مصحح). مکتبه ابن تیمیة.
شیرازی، عیسی بن جنید (۱۳۶۴). تذکره هزار مزار (نورانی وصال، مصحح). انتشارات کتابخانه احمدی.
صابونی، اسماعیل بن عبدالرحمن (۲۰۰۷م). عقیده السلف و أصحاب الحدیث (عبدالرحمن بن عبدالمجید شمیری، مصحح). دار عمر بن الخطاب.
صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران. فردوس.
طهماسبی، ساسان (۱۳۸۲). رقابت‌های عراقی‌ها و خراسانی‌ها در دیوانسالاری سلجوقی. نامه انجمن، (۱۲)، ۱۵۸-۱۴۱.
<http://noo.rs/rn5ly>
عوفی، محمد (۱۹۰۶م). لباب اللباب (ادوارد براون،

مصحح). بریل.
فارسی، امام حافظ ابوالحسن عبدالغافر (۱۳۸۴). المختصر من کتاب السیاق لتاریخ نیسابور (محمد کاظم المحمودی، مصحح). میراث مکتوب.
— فارسی، امام حافظ ابوالحسن عبدالغافر (۱۹۸۹م). المنتخب من السیاق لتاریخ نیسابور (ابراهیم بن محمد صریفینی، تخلص؛ محمد احمد عبدالعزیز، مصحح). دارالکتب العلمیه.
فخررازی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق). الشجره المبارکه فی أنساب الطالبیة (مهدی رجایی، مصحح). انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
قمی، نجم‌الدین ابوالرجاء (۱۳۶۳). تاریخ الوزراء (محمدتقی دانش‌پژوه، مصحح). انتشارات مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
کاتب اصفهانی، عمادالدین (۲۰۱۹م). نصره الفتره و عصره الفطره (عبدالله عبدالرحیم السودانی، مصحح). جامعه الکوفه.
کجباف، علی‌اکبر (۱۳۸۹). اصفهان در دوره سلجوقیان. انتشارات سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
— کجباف، علی‌اکبر (۱۳۸۵). نقش خجندیان و صاعدیان در منازعات مذهبی اصفهان. نشریه فرهنگ اصفهان، (۳۱)، ۲۷-۱۹.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/306648>
کسائی، نورالله (۱۳۶۳). مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن. امیرکبیر.
لکنوی، محمد عبدالحی (بی‌تا). الفوائد البهیة فی تراجم الحنفیة (محمد بدرالدین نعمانی، مصحح). دار المعرفة.
لمبتون، آن (۱۳۸۰). زمامداری سنجر بر پایه اسناد عتبه‌الکتبه (یعقوب آژند، مترجم) در کتاب سلجوقیان. مولی.

سیاست‌نامه (محمد قزوینی، مصحح). انتشارات کتاب‌فروشی زوار.

نسفی، عمر بن محمد (۱۳۷۸). *القند فی ذکر علماء سمرقند* (یوسف هادی، مصحح). میراث مکتوب. یوسفی‌فر، شهرام، و آزاده، صابره (۱۳۹۰). منصب رئیس در شهرهای دوره سلجوقی و پیوستگی‌های محلی و اجتماعی آن. مطالعات تاریخ فرهنگی، ۳(۹)، ۱۱۷-۱۳۹.

https://www.chistorys.ir/article_204981.html

References

- Aazarbakht, A. (2016). *A study of the scientific situation in Iran during the Seljuk era* [Master's thesis, lorestan University]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/561e9607e41f7b9265f8b94857614c17> [In Persian].
- Bakharzi, A. H. (1993). *Damiyamiya al-Qasr and Asra Ahl al-Asr* (M. Toonji, Ed.). Dar Eljil. [In Arabic].
- Akhsikati, A. (1958). *Divan* (R. Homayoonfarrokh, Ed.). Rudaki Bookstore. [In Persian].
- Almokhtarat Men al-Rasael (2019). (G. Taher & E. Afshar, Eds.). Mahmood Afshar Publication. [In Persian].
- Atabak Joveyni, A. (2005). *Atabat al-ktabeh* (M. Ghazvini & A. Eghbal Eshtiyani, Eds.). Asatir. [In Persian].
- Beyhaghi Ibn Fandogh, A. (2006). *Lobab al-Aansab Va al-Alaghab Va Ala'oghab* (M. Rajayi, Ed.). Ayatollah Marashi Najafi Library Publications. [In Persian].
- Beyhaghi Ibn Fandogh, A. (1982). *Tarikh Beyhagh* (A. Bahmanyar, Ed.). Froruoghi. [In Persian].
- Beyhaghi, A. (1995). *Tarikh Beyhaghi* (K. Khatib Rahbar, Ed.). Mahtab. [In Persian].
- Bondari, F. (1977). *The history of the Seljuq Dynasty* (M. Jalili, Trans.). Iranian Culture Foundation Publications. [In Persian].
- Bulliet, R. (2016). *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (H. Sanai'i & H. Bokai'I, Trans.). Marandiz. [In Persian].
- Bonnewitz, P. (2012). *Premières leçons sur la sociologie de Pierre Bourdieu* (J. Jahangiri & H. Poorsafir, Trans.). Agah. [In Persian].

منشآت دیوان سلاطین ماضی (لنینگراد). نسخه خطی. ش ۵۰۰۰۴۸. کتابخانه ملی.

مؤمنی، محسن (۱۳۹۳). وزارت مجدالملک قمی، واکاوی رقابت خراسانی - عراقی. جستارهای تاریخی، ۵(۱)، ۱۳۷-۱۵۵.

https://historicalstudy.ihcs.ac.ir/article_1278.html

مؤید حکمت، ناهید (۱۳۹۳). سرمایه فرهنگی درآمدی بر رویکرد نظری و روش‌شناختی پی‌یر بوردیو. انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نظام‌الملک طوسی، حسن بن علی (۱۳۴۴).

- Bourdieu, P. (2022). *Practical Reason: On the Theory of Action* (M. Mardiha, Trans.). Naghsh Va Negar. [In Persian].
- Bourdieu, P. (1986). *The Forms of Capital* (J. G. Richardson, Ed.). In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1993). *Sociology in Question* (R. Nice, Trans.). Sage Publications.
- Fakhre Razi, M. (1988). *Al-Shajara al-Mubarakah in Ansab al-Talibiyah* (M. Rajayi, Ed.). Ayatollah Marashi Najafi Library Publications. [In Persian].
- Farsi, A. (2005). *The summary of the book Al-Siyah for the History of Nishapur*. (M. Almahmoodi, Ed.). Miras-e Maktob. [In Arabic].
- Farsi, A. (1989). *Almontakhab Aen Elsiyagh Altarikh Nisaboore* (E. Sarifyani, Ed.). Dar Alkotob ale'lmiye. [In Arabic].
- Guédy, D. D. (2011). *An Emblematic Family of Seljuq Iran: The Khujandi-s of Isfahan* (C. Lange & S. Mecit, Eds.). In *The Seljuqs Politics, Society and Culture*. Edinburgh University Press.
- Guédy, D. D. (2010). *Iranian Elites and Turkish Rulers: A history of Isfahan in the Saljuq Period*. Routledge publication.
- Hakem Neyshaboori, M. (2006). *Tarikh-e Neyshaboor* (M. Bahsali, Ed.). Dar Al-Bashair Al-Islamiya. [In Arabic].
- Homavi, Y. (1977). *Mo'jam Albaldan*. Dar Al-sadr. [In Arabic].
- Ibn-e Asir, A. (1965). *Alkaml Fi Altarikh*. Dar Al-sadr. [In Arabic].
- Ibn-e Asir, A. (1992). *The complete history of Islam and Iran* (A. Khalili & A. Halat,

- Trans.). Institute of Scientific Press. [In Persian].
- Ibn-e Khalkan, A. (1985). *The Deaths of Nobles and Prophets of Ibn al-Zaman* (E. abbas, Ed.). Alsharif alrzi. [In Arabic].
- Ibn-e noghteh, M. (1987). *Takmela al-Akamal* (A. Alnabi, Ed.). Ehya Eltoras Islami. [In Arabic].
- Ibn-e Dobisi, M. (2006). *Zil Tarikh Madin al-salam* (B. Ma'roof, Ed.), Dar Aghrb Islami. [In Arabic].
- Jenkinz, R. (2006). *Pierre Bourdieu* (L. Joafshani & H. Chavishiyan, Trans.). Ney. [In Persian].
- Jorfazeghani, A. N. (1995). *The Translation of Yamini's History* (J. Sho'ar, Ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Kajbaf, A. A. (2010). *Isfahan during the Seljuk period*. Publications of the Cultural and Recreational Organization of the Municipality of Isfahan. [In Persian].
- Kajbaf, A. A. (2006). The Role of the Khojands and Sa'eds in the Religious Conflicts of Isfahan. *Nashrieh Farhang Esfahan*, (31), 19-27. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/306648> [In Persian].
- Kasai'i, N. (1984). *Nezamieh Schools and Their Scientific and Social Impacts*. Amirkabir. [In Persian].
- Kateb esfahani, E. (2019). *Nosrat Alfatreh va Osrat Alfetreh* (A. Alsoodani, Ed.). Jameeh Al-Koofe. [In Arabic].
- Lakenvey, M. (n.d) *Al-Fawad al-Bahiya in Hanafi Translations* (M. No'amani, Ed.). Dar Alma'refat. [In Arabic].
- Lambton, A. S. (2001). Sanjar's Rule Based on Documents 'Atabt ALEktabeh (Y. Ajhand, Trans.). *In saljooqiyān*. Mola. [In Persian].
- Moayed Hekmat, N. (2014). *Cultural Capital*. Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Momeni, M. (2014). Majd-al-Mulk Qumi's Ministry: Analysis of Khurasani-Iraqi Rivalry. *Jostarha-ye Tarixi (Historical Study)*, 5(1), 137-155. https://historicalstudy.iics.ac.ir/article_1278.html [In Persian].
- Monshat Divan Salatin Mazi (Ieningrad). Manuscript. Esh 5-00048. National Library. [in Persian].
- Nasafi, O. (1999). *Alghand fi Zekr 'Olma Samarghand* (Y. Hadi, Ed.). Miras-e Maktoob. [In Persian].
- Oufi, M. (1906). *Lobab al-albab* (E. Braown, Ed.). Berill. [In Persian].
- Poorjavadi, N. (2017). The cultural role of families in ancient society. *Daricheh*, (45), 19-32. <http://darichejournal.ir/number-45> [In Persian].
- Qomi, N. (1984). *Tarikh al-Vozara* (M. T. Daneshpajhooh, Ed.). Cultural Studies and Research Publications. [In Persian].
- Ravandi, M. (1985). *Rahat al-Sodur va Ayato al-Sorur Dar Tarikh al-Saljoogh* (M. Eghbal & M. Minovi, Ed.). Amirkabir. [In Persian].
- Sabuni, E. (2007). *Aghidat Elself va Asehab al-Hadis* (A. Shamirei, Ed.). Dar Omar bin Al-Khattab. [In Arabic].
- Safa, Z. (1990). *History of literature in Iran*. Ferdos. [In Persian].
- Sama'ni, A. (1975). *Al-Tahbir in Al-Mu'jam Al-Kabir* (M. Salam, Ed.). Diwan al-Awqaf. [In Arabic].
- Sama'ni, A. (1984). *Al-Ansab* (A. Alyamani, Ed.). Maktebeh ibn Timaieh. [In Arabic].
- Sebt bin Joozi, Y. (2001). *Merat al-Zaman* (F. Sa'd, Ed.). Alam al-Ketab. [in Arabic].
- Shirazi, E. (1985). *Tazkareh Hezar Mazar* (N. Vesal, Ed.). Ahmadi Library publication. [In Persian].
- Sobki, A. (1964). *Tabaqat al-Shafi'i al-Kubari* (A. M. Helve & M. M. Tanahi, Eds.). Dar Ehya al-Ketab al-Arabieh. [In Arabic].
- Tahmasebi, S. (2003). Rivalries Between Iraqis and Khorasanis in the Seljuk Bureaucracy. *Name ye Anjoman*, (12), 141-158. <http://noo.rs/rn5ly> [In Persian].
- Yousefifar, Sh., & Azadeh. S. (2011). The Position of Raies in the Cities of the Seljuk Period and their Local and Social Connections. *Motaleat Tarikh Farhangi (Cultural history studies)*, 3(9), 117-139. https://www.chistorys.ir/article_204981.html [In Persian].
- Zahabi, M. (1989). *The history of Islam and the Deaths of Celebrities and Scholars* (O. Tadmori, Ed.). Dar al-Ketab al-Arabi. [In Arabic].
- Zarkoob Shirazi, A. (1971). *Shiraznameh* (E. Va'ez Javadi, Ed.). Iranian Culture Foundation Publications. [In Persian].